

Joan Veny, Mar Massanell

Dialectologia catalana

Aproximació pràctica als parlars catalans

ÍNDIX

Pròleg	15
Què és la dialectologia?	19
1. Quin és l'objectiu de la dialectologia?	19
2. Des de quins punts de vista es pot abordar l'estudi dels dialectes?	20
3. Des de quan es considera que els dialectes són objecte d'estudi?	20
4. Quina tradició té la dialectologia?	21
5. Quan va arribar la dialectologia a casa nostra?	23
6. De quins materials disposem per a l'estudi dels dialectes catalans?	24
7. Quin interès té estudiar dialectologia?	24
8. Com ens introduïrem en l'estudi de la dialectologia catalana?	27
Objectius generals	29
Introducció a la variació dialectal	31
Objectius	32
1. El canvi lingüístic	32
1.1. Introducció al concepte de canvi lingüístic	32
1.1.1. Expansió del canvi lingüístic.	33
1.1.2. La dialectalització	33
1.2. El polimorfisme	35
1.2.1. Polimorfisme de frontera.	35
1.2.2. Polimorfisme segons el grau de consciència	35
1.2.3. Polimorfisme de realitzacions indiferents	36
1.3. El canvi fonètic	36
1.3.1. El canvi fonètic regular	37
1.3.2. El canvi fonètic analògic	39
1.3.3. El canvi fonètic irregular	42

1.4.	El canvi lèxic	45
1.5.	Els mots patrimonials o hereditaris	46
1.6.	Els arcaismes	47
1.6.1.	Valor relatiu del terme <i>arcaisme</i>	47
1.6.2.	Sorgiment dels arcaismes.	48
1.6.3.	Els refugis dels arcaismes.	49
1.7.	Els neologismes	50
1.7.1.	Neologismes de creació directa i neologismes de creació indirecta	50
1.7.2.	Neologismes denotatius i neologismes estilístics	51
1.7.3.	Neologismes de parla o de discurs i neologismes de llengua . .	51
1.7.4.	Neologismes planificats i neologismes espontanis	52
1.7.5.	Neologismes interns i neologismes externs o manlleus	52
1.8.	El canvi lingüístic per raons internes al sistema	53
1.8.1.	La llei d'economia lingüística	54
1.8.2.	La tendència a l'equilibri.	54
1.9.	El canvi per contacte de llengües: les interferències	55
1.9.1.	El contacte de llengües al llarg de la història	55
1.9.2.	Conseqüències del contacte de llengües: tipus d'interferències.	57
2.	La variació lingüística	60
2.1.	Introducció a la variació lingüística	60
2.2.	Dialectes constitutius i dialectes consecutius. El contínuum lingüístic.	62
2.3.	El concepte de varietat lingüística.	63
2.4.	Origen etimològic dels termes <i>dialecte</i> i <i>llengua</i>	64
2.5.	Definicions de <i>dialecte</i> , <i>llengua històrica</i> i <i>llengua estàndard</i>	66
2.5.1.	Relació entre dialecte i llengua històrica.	67
2.5.2.	Relació entre llengua històrica i llengua estàndard.	67
2.5.3.	Relació entre dialecte i llengua estàndard.	68
2.6.	Distinció entre els termes <i>varietat lingüística</i> , <i>variable lingüística</i> i <i>variant lingüística</i>	68
2.7.	Delimitació en l'espai de les varietats lingüístiques	69
2.8.	Quan un conjunt de varietats lingüístiques conforma una llengua històrica?	70
2.8.1.	El criteri d'intercomprensió entre els parlants	71
2.8.2.	El criteri de la consciència lingüística dels parlants	72
2.8.3.	El criteri de la llengua comuna	72
2.9.	El mètode dialectomètric: un intent de quantificació.	73
3.	Dialectes i llengua estàndard	73
3.1.	Definició de <i>llengua estàndard</i>	74

3.2. El procés d'estandardització	75
3.2.1. Fase 1: la selecció.	75
3.2.2. Fase 2: la codificació o normativització	77
3.2.3. Fase 3: la vehiculació (extensió del coneixement i extensió de l'ús).	78
3.2.4. Fase 4: l'adequació o elaboració funcional	79
3.3. Relació entre dialecte i llengua estàndard	80
3.3.1. Peculiaritats de la llengua estàndard enfront dels dialectes . . .	80
3.3.2. Confusió de llengua històrica i llengua estàndard	81
3.3.3. Valoració de les varietats dialectals	82
3.3.4. Decadència dels dialectes	83
3.3.5. Factors d'anivellament i de diferenciació lingüístics en l'actualitat.	83
3.3.6. Classificació dels dialectes segons el grau de vitalitat	85
4. La divisió dialectal del català	86
4.1. Origen de la partió català oriental / català occidental.	87
4.1.1. El criteri de Milà i Fontanals	87
4.1.2. El criteri de Pompeu Fabra.	95
4.2. Altres trets distintius dels dos blocs dialectals del català.	97
4.3. Límits entre català oriental i occidental	103
4.4. Interpretacions de la partió oriental-occidental	104
4.4.1. Teoria de la «reconquesta»	105
4.4.2. Teoria del substrat	106
4.4.3. Teoria de la romanització	106
4.4.4. Hipòtesi de la cronologia dels fets.	107
4.5. Subdivisió dialectal dels blocs oriental i occidental	107
Resum	109
Activitats	112
Exercicis d'autoavaluació	113
Solucionari	115
Bibliografia	126
 Dialectes orientals. Català central, rossellonès, balear i alguerès	 129
Objectius	130
 1. Català central	 130
1.1. Delimitació territorial	130
1.2. Factors històrics	134
1.3. Factors socials	138

1.4.	Fonètica	139
1.4.1.	Vocalisme tònic	139
1.4.2.	Vocalisme àton	141
1.4.3.	Consonantisme	143
1.5.	Morfosintaxi	147
1.5.1.	Morfologia nominal	147
1.5.2.	Morfologia verbal	151
1.5.3.	Sintaxi	153
1.6.	Lèxic.	154
1.7.	Subdialectes	155
1.7.1.	Català septentrional de transició.	155
1.7.2.	Tarragoní	161
1.7.3.	Salat	163
1.7.4.	Xipella	165
1.7.5.	Barceloní	166
2.	Rossellonès	167
2.1.	Delimitació territorial	167
2.2.	Factors històrics	169
2.3.	Factors socials	171
2.4.	Fonètica	171
2.4.1.	Vocalisme tònic	171
2.4.2.	Vocalisme àton	173
2.4.3.	Consonantisme	174
2.5.	Morfosintaxi	176
2.5.1.	Morfologia nominal	176
2.5.2.	Morfologia verbal	178
2.5.3.	Sintaxi	179
2.6.	Lèxic.	180
2.7.	La varietat rossellonesa dels gitanos de Perpinyà	181
2.8.	Subdialectes: el capcinès	182
3.	Balear	182
3.1.	Delimitació territorial	183
3.2.	Factors històrics	184
3.3.	Factors socials	185
3.4.	Fonètica	186
3.4.1.	Vocalisme tònic	186
3.4.2.	Vocalisme àton	187
3.4.3.	Consonantisme	189
3.5.	Morfosintaxi	192
3.5.1.	Morfologia nominal	192
3.5.2.	Morfologia verbal	195

3.5.3. Sintaxi	197
3.6. Lèxic.	197
3.7. El menorquí de Florida: la frustració d'una colònia de parla catalana a Amèrica.	198
3.8. Subdialectes	199
3.8.1. Parlars campanar de Mallorca	199
3.8.2. Trets diferencials entre mallorquí, menorquí i eivissenc.	202
4. Alguerès.	204
4.1. Delimitació territorial	204
4.2. Factors històrics	205
4.3. Factors socials	205
4.4. Fonètica	206
4.4.1. Vocalisme tònic.	206
4.4.2. Vocalisme àton	207
4.4.3. Consonantisme	208
4.5. Morfosintaxi	211
4.5.1. Morfologia nominal	211
4.5.2. Morfologia verbal	214
4.5.3. Sintaxi	215
4.6. Lèxic.	216
Resum	216
Activitats	222
Exercicis d'autoavaluació	226
Solucionari	227
Bibliografia	233
 Dialectes occidentals. Català nord-occidental i valencià.	 237
Objectius	238
 1. Català nord-occidental	 238
1.1. Delimitació territorial	239
1.2. Factors històrics	239
1.3. Factors socials	242
1.4. Fonètica	243
1.4.1. Vocalisme tònic.	243
1.4.2. Vocalisme àton	243
1.4.3. Consonantisme	246
1.5. Morfosintaxi	247
1.5.1. Morfologia nominal	247

1.5.2. Morfologia verbal	248
1.5.3. Sintaxi	252
1.6. Lèxic.	253
1.7. Subdialectes del català nord-occidental.	253
1.7.1. Pallarès.	254
1.7.2. Ribagorça.	258
1.7.3. Tortosí	264
1.7.4. Parlars del Matarranya.	266
1.7.5. El nord-occidental i els seus subdialectes: síntesi de trets.	266
2. Valencià.	270
2.1. Delimitació territorial	270
2.2. Factors històrics	271
2.3. Factors socials	272
2.4. Fonètica	273
2.4.1. Vocalisme tònic	274
2.4.2. Vocalisme àton	274
2.4.3. Consonantisme	275
2.5. Morfosintaxi	278
2.5.1. Morfologia nominal	278
2.5.2. Morfologia verbal	280
2.5.3. Sintaxi	283
2.6. Lèxic.	284
2.7. Subdialectes	285
2.7.1. Valencià septentrional.	286
2.7.2. Valencià central.	289
2.7.3. Valencià meridional	291
2.7.4. Síntesi de trets diferencials entre el valencià septentrional, el central i el meridional	295
Resum	298
Activitats	304
Exercicis d'autoavaluació	308
Solucionari	312
Bibliografia	334
 Annex. Comparació interdialectal	 337
 Objectius	 338
 1. Fonètica.	 338
1.1. Vocalisme tònic	338

1.1.1. Inventari de fonemes vocàlics	338
1.1.2. Altres diferències de distribució de /é/ i /é/	339
1.1.3. Altres diferències de distribució de /ó/ i /ó/	340
1.1.4. Palatalitzacions de vocals tòniques	340
1.1.5. Diftongs	340
1.1.6. Hiats	341
1.2. Vocalisme àton	341
1.2.1. Reducció del vocalisme tònic en posició àtona	341
1.2.2. Realització dels fonemes vocàlics en posició àtona en contextos especials	343
1.2.3. Altres fenòmens que afecten el vocalisme àton	345
1.3. Consonantisme	346
1.3.1. Diasistema fonemàtic del català	346
1.3.2. Fonemes fricatius i africats dels diferents dialectes catalans	347
1.3.3. Evolucions divergents de consonants i grups consonàntics llatins	349
1.3.4. Tractament de consonants i grups consonàntics finals	351
1.3.5. Realitzacions fonètiques divergents	353
1.3.6. Mutacions consonàntiques	355
1.3.7. Penetració de sons aliens	357
2. Morfosintaxi	357
2.1. L'article personal	357
2.2. L'article determinat	358
2.2.1. Origen etimològic	358
2.2.2. Tipus de formes	358
2.2.3. Variants formals de l'article literari	358
2.2.4. Variants formals de l'article salat	360
2.3. Possessius	361
2.3.1. Posseïdor únic	361
2.3.2. Posseïdor divers	362
2.4. Demonstratius	363
2.4.1. Model antic: tres graus de dixi	363
2.4.2. Model modern: dos graus de dixi	363
2.5. Pronoms febles	365
2.5.1. Origen etimològic i tipus de formes	365
2.5.2. Selecció de les formes plenes o de les reforçades davant de consonant	365
2.5.3. Enclisi o proclisi dels pronoms	366
2.5.4. Accentuació de les combinacions verb + clític	366
2.5.5. Ordre en les combinacions entre clítics	367
2.6. Pronoms forts	367

2.7. Morfologia verbal	368
2.7.1. Morfema de mode-temps per a la 1a persona del present d'indicatiu (verbs de la 1a conjugació)	368
2.7.2. Vocal final del morfema de mode-temps per a la 3a persona del present d'indicatiu (verbs de la 1a conjugació), de l'imperfet d'indicatiu i del condicional	369
2.7.3. Relació entre el morfema de mode-temps de 1a i de 3a persona en el present d'indicatiu (verbs de la 1a conjugació)	369
2.7.4. Morfema de mode-temps per a l'imperfet d'indicatiu de les conjugacions 1a, 2a i 3a	371
2.7.5. Passat simple o passat perifràstic.	372
2.7.6. Morfema de mode-temps per a la 1a persona del futur	372
2.7.7. Morfema de mode-temps per al condicional	373
2.7.8. Morfema de mode-temps per al present de subjuntiu (persones 1, 2, 3 i 6)	373
2.7.9. Morfema de mode-temps per a l'imperfet de subjuntiu (totes les persones)	375
2.7.10. Vocal temàtica dels verbs de la 1a conjugació	376
2.7.11. Increment dels verbs incoatiu	377
Resum	378
Bibliografia general	391
Glossari	393

PRÒLEG

Tota llengua va lligada a un espai, on ha nascut, s'ha desenvolupat i ha sofert variació, condicionada per factors geogràfics (relleu muntanyós, isolament, espais adjacents), històrics (poblacions anteriors, noves capes humanes, ambició expansiva d'altres pobles, prestigi cultural), socials (diferències de classes, grups socials hegemònics) i interns (l'evolució mateixa de la llengua, generació rere generació). Tots aquests factors influeixen en la diferenciació d'un sistema lingüístic (i en algun cas en la seva minva demogràfica i fins en la seva extinció), sistema que, no per les fissures que rep en els seus components, deixa de posseir un nombre gran d'elements comuns que, fomentats per l'estàndard, donen compte de la seva unitat; i en el nostre cas fa normal que parlem de la llengua catalana, diferenciada de l'occitana o de la portuguesa.

L'interès per la variació en funció de l'espai és gairebé innat en la naturalesa humana. I en el nostre país, per diverses circumstàncies, hi és força acusat. La gent de cada poble, de cada contrada, se sent adherida a la seva manera de parlar, està orgullosa d'una paraula, d'una expressió, que creu exclusiva de la seva àrea, fa la rialleta d'una articulació del poble veí o s'indigna perquè tal mot no figura en el diccionari normatiu. Ningú no pot dubtar d'aquest frondós potencial que obres com el *Tresor de la llengua*, d'Antoni Griera, i, sobretot, el *Diccionari Alcover-Moll* han mostrat d'una manera copiosa. Aquesta riquesa, filla de la tradició i de la creativitat dels parlants, serveix de base a la llengua estàndard, especialment quan aquesta, com en el cas del català, és participativa i composicional, i incorpora elements diatòpics a lliure disposició dels catalanoparlants o catalanoescriptors segons l'àmbit general o restringit i el registre d'ús.

L'estudi científic de la variació dialectal disposa tradicionalment d'una rica bibliografia, dins la qual no falten els estudis de conjunt. En aquesta línia oferim als estudiants universitaris i als enamorats de la llengua una altra obra, no exempta de certes novetats. A més de presentar una divisió

dels dialectes a partir dels dos grans blocs, l'oriental i l'occidental (que sempre hem defensat com a macrodivisió), i de procedir a la seva caracterització sense oblidar el marc històric de desenvolupament, presentem un capítol introductori dedicat a explicar conceptes relacionats amb el canvi lingüístic (contacte de llengües, arcaismes, neologismes, manlleus, cultismes, dialecte i llengua, llengua històrica i llengua estàndard, etc.), completat amb un glossari que facilita la comprensió dels capítols; diversos quadres resumeixen les característiques dialectals i les seves interrelacions; molts mapes plasmen la distribució de variants, i una col·lecció d'exercicis farà possible una autoavaluació del rendiment que l'estudiós ha tret i del grau de familiarització amb els continguts.

Com a disciplina universitària la dialectologia ha baixat esglaons en el rang curricular dels nostres centres universitaris, sigui reduint hores de docència (la Universitat Rovira i Virgili n'és una excepció), sigui vinculant-se a altres llengües o orientacions acadèmiques. S'ha oblidat que el seu estudi és bàsic per a la història de la llengua, la gramàtica històrica o l'actualització de l'estàndard: una manifestació deplorable del general menyspreu de la política acadèmica cap a les matèries diacròniques. La dialectologia és una disciplina descriptiva i diacrònica alhora i, a més, auxiliar de la normativa. Descriu la multiforme realitat de la llengua, un patrimoni que forma part de la cultura d'un país, justifica les causes d'aquesta rica variació i ofereix materials a l'estàndard perquè reculli els més adequats i rendibles d'acord amb criteris selectius. La bandera de la variació es mou també per un aire d'unitat: així, un mot que apareix en alacantí reapareix llegües enllà en rossellonès i una unitat viva en lleidatà guaita el cap en parlars mallorquins.

Aquest llibre il·lustra d'una manera pedagògica com s'han format i com són els nostres dialectes. El lector hi descobrirà les seves arrels, la presència de velles formes que han desafiat l'ultratge del temps i la potència creativa dels nostres parlants: un bagatge riquíssim que conforma la llengua històrica, diatòpica, col·loquial, que hem d'usar sense complexos, de dia en dia, en les nostres relacions quotidianes, fruit d'arrels familiars o captat al carrer, potser amb alguna interferència arrelada. És la dimensió *natural* de la llengua, que té molt d'espontània, d'entranyable, i que, en el seu conjunt, té impulsos centrífugs, bé que en proporcions moderades enfront de l'heterogeneïtat d'altres llengües històriques. Al seu costat, hi ha una altra dimensió, la formal, la culta, pròpia dels mitjans de comunicació, de les convencions científiques, dels afers administratius, del conreu literari, etc., en suma, de la llengua que es deia *comuna* o *literària* i que avui diem *estàndard*, de força centrípeta, que tendeix a la unificació, a un model compartit

per tot el territori, del qual també formen part elements diatòpics —«paratgívols» en diria Verdaguer, que tant els estimava—, degudament seleccionats amb criteris d'extensió geogràfica, tradició d'ús, expressivitat i/o possibilitat de fer ombra a un estrangerisme innecessari; aquests elements, d'altra banda, tenen en el seu vessant lèxic un escàs pes percentual en comparació amb la majoritat del lèxic comú, compartit. El *Diccionari de la llengua catalana* i, especialment, la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana*, de l'Institut d'Estudis Catalans, que es fan ressò del concepte de llengua composicional, agermanen amb prudent mesura llengua estàndard i llengua diatòpica, apostant per una llengua de cultura en la qual tots els parlants se sentin identificats. Ajuden així a fer ecodialectologia, salvaguardant una part de l'heretatge dialectal, sense posar en perill la indiscutible unitat de la nostra llengua.

Finalment ens plau agrair efusivament a tot l'equip de Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona i els seus col·laboradors el magnífic treball que han dut a terme i les facilitats que ens han donat per a la realització d'aquesta obra.

JOAN VENY

MAR MASSANELL I MESSALLES

QUÈ ÉS LA DIALECTOLOGIA?

Per introduir-nos a l'estudi de la dialectologia el primer que ens hem de preguntar és, justament, què és la dialectologia? Segons el diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) és la «Branca de la lingüística que estudia els dialectes». Cal que ens preguntem, llavors: què són els dialectes? També segons el diccionari de l'IEC, un dialecte és una «Varietat geogràfica, històrica o social d'una llengua, associada a la procedència dels parlants». És a dir, un dialecte és una varietat d'una llengua usada pels parlants pel fet de pertànyer a un determinat grup, que pot venir determinat per diversos criteris: el lloc de naixement, la classe social, el nivell cultural, l'edat, el sexe, etc.

Aquí hem de fer una primera precisió: tot i que existeixen diversos tipus de dialectes —geogràfics, històrics, socials—, normalment quan es parla de dialecte sense més, s'entén que ens referim a un dialecte geogràfic, és a dir, a una modalitat que presenta una llengua en una zona determinada del seu domini.

1. QUIN ÉS L'OBJECTIU DE LA DIALECTOLOGIA?

Hem dit que l'objecte d'estudi de la dialectologia són els dialectes geogràfics, i ara afegim que el seu objectiu és el d'analitzar els trets fonètics, morfosintàctics i lèxics característics de cada dialecte, proporcionant-ne, d'una banda, una descripció lingüística i, d'una altra, una justificació geogràfica, històrica, social, etc. És a dir, l'objectiu de la dialectologia és analitzar com es parla en els diferents territoris del domini lingüístic i per què.

2. DES DE QUINS PUNTS DE VISTA ES POT ABORDAR L'ESTUDI DELS DIALECTES?

Si prenem un criteri cronològic, l'anàlisi dels dialectes es pot dur a terme sobre un eix descriptiu o sobre un eix evolutiu.

Se situa en un eix descriptiu la *dialectologia sincrònica*, que analitza les característiques d'un o més parlars en un estadi evolutiu concret, actual o pretèrit. Se situa en un eix evolutiu la *dialectologia diacrònica*, que es proposa seguir l'evolució dels dialectes (els canvis, les pèrdues i els guanys que els seus sistemes han sofert al llarg dels segles) a partir de la llengua mare i fins avui.

Si prenem un criteri geogràfic, la dialectologia pot conduir a l'elaboració de dos tipus d'obres, segons l'espai geogràfic de què s'ocupin. D'una banda, els atlas, que són el resultat de la *geolingüística* (anomenada també *geografia lingüística* o *dialectologia geogràfica*). Es basen en un qüestionari uniforme, limitat, apte per a la comparació. Cartografien els resultats i, per tant, són molt útils per a dibuixar àrees dialectals i assajar d'identificar-hi els centres d'irradiació dels canvis lingüístics, els camins d'expansió d'aquests o el perquè de les fronteres lingüístiques. D'altra banda, les monografies, que són el resultat de l'anomenada *dialectologia monogràfica* o *puntual*. Consisteixen en la descripció exhaustiva de les característiques del parlar d'una població o d'una petita àrea.

3. DES DE QUAN ES CONSIDERA QUE ELS DIALECTES SÓN OBJECTE D'ESTUDI?

La pregunta següent que ens podem plantejar és: des de quan s'estudien els dialectes? La veritat és que el naixement de la dialectologia és força tardà. Hi van contribuir tres factors:

- 1) Hi havia un gran interès pels estudis filològics, que treballen sobre textos escrits, però encara no es prestava atenció a l'estudi de la llengua oral.
- 2) L'objectiu dels estudis lingüístics no era fer una descripció de la llengua real, sinó fixar el que es considerava el *bon ús*, elaborar una llengua correcta, elegant, literària.